

Е.А. Кравченко

МАТЕРІАЛИ РАННЬОГАЛЬШТАТСЬКОГО ЧАСУ ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

У статті розглянуто матеріал найранішого хронологічного горизонту (I-УБ) поселення кизил-кобинської культури Уч-Баш у Південно-Західному Криму.

Поселення Уч-Баш є однією з найважливіших археологічних пам'яток на теренах України доби пізньої бронзи — раннього заліза, і є усі підстави констатувати її ключове значення для території українського півдня. Однією із найскравіших груп матеріалу цього багат шарового поселення є його найраніший горизонт, що репрезентує появу нової археологічної культури у Криму, відомої як кизил-кобинська. Незважаючи на відсутність публікацій матеріалів Уч-Башу, виділення горизонтів, що передують IX—VIII ст. до н. е. (IX—VII ст. до н. е. за О.М. Лесковим: 1965, с. 136), припускав В.О. Колотухін (1996, с. 56), який також відносив поселення до найраніших кизил-кобинських.

Уч-Баш входить до західної групи пам'яток кизил-кобинської культури і починає найдавніший, дотаврський, її період (Кравченко 2008).

Вивчати поселення почали ще у 1920-х рр. У 1925—1926 рр. Л.М. Соловйов дослідив місцевість на лівому стрімчастому березі р. Чорна, відому як «Чортове городище». Вчений зібрав там підйомний матеріал, колекційний опис якого нині зберігається в НА НЗХТ, а також вказав на існування могильника поблизу поселення (Соловьев б/г, инв. № 131—148). Неопубліковані щоденники розвідок Л.М. Соловйова лягли в основу захищеної дисертації С.Ф. Стржелецького (Стржелецкий 1951; 1951а).

У 1952 р. С.Ф. Стржелецький розпочав археологічні розкопки великих поселень кизил-кобинської культури біля гирла р. Чорна — Уч-Баш і Сахарна Головка. Цими дослідженнями вчений планував підтвердити висновки своєї кандидатської дисертації, яку щойно подав до захисту. Проте дисертація залишилась незахищеною, а досліджувані поселення дали над-

звичайно репрезентативний яскравий матеріал, що не зовсім відповідав висновкам ученого (Стржелецкий 1952; 1952а; 1953; 1953а; 1953б; б/г; Стржелецкий, Веймарн 1952; 1952а). Під час Великої Вітчизняної війни північно-східну частину мису скелі, на якій розташоване поселення Уч-Баш, було зруйновано потужним вибухом. Обвалившись, скеля оголила лінзи господарчих ям. Розкопки відкрили лише частину площі поселення — близько 1000 м² (Стржелецкий 1952; 1953; 1953а; 1953б; б/г). Розкопки було закладено на зрізах культурного шару, що утворились після вибуху, та в центральній частині поселення (Стржелецкий 1953а, л. 1). Вони дали надзвичайно репрезентативний матеріал і певним чином зумовили напрям майбутніх розкопок.

У 1953 р. розкопки на Уч-Баші було призупинено з наміром продовжити їх наступного року, але дослідження так і не поновились, а після підпорядкування території поселення Міністерству оборони СРСР у 1959 р. і створення на його території військового полігону археологів узагалі туди не допускали. Проте чітка фіксація матеріалу і польових спостережень у звітах, методика розкопок за комплексами, а не штиками, як зазвичай тоді робили, використання ножів, а не лопат під час роботи з археологічним комплексом, — усе це дало змогу інтерпретувати закриті комплекси, досліджені С.Ф. Стржелецьким, як еталонні. На жаль, автор розкопок Уч-Башу так і не ввів до наукового обігу матеріали поселень кизил-кобинської культури, які він дослідив на околицях Севастополя. Дослідник датував учбаське поселення X—VIII ст. до н. е., припустивши, що воно могло існувати до VI ст. до н. е., і пов'язав його з ранніми таврами (Стржелецкий 1951, л. 120). Під час ознайомлення з матеріалами звітів таке датування справляє вражен-

ня інтуїтивного, оскільки воно не підкріплене чіткими хронологічними визначеннями, хоча С.Ф. Стржелецький був найближчим до істини не лише серед сучасників, а й послідовників. У щоденнику розкопок зберігся запис, зроблений після ознайомлення О.І. Тереножкіна з матеріалами, з якого випливає, що він зауважив подібність матеріалу цієї пам'ятки до білогрудівської культури, але визначив його як самобутнє культурне явище (Стржелецький 1952, зошит 1, л. 11). Вибірково матеріали Уч-Башу дослідники залучали до узагальнювальних праць (Щепелев 1927, с. 42—46; Кацур 1963, с. 9, № 2 (30), Лесков 1965; Крис 1981; Колотухин 1996).

I горизонт поселення Уч-Баш (І-УБ) виділено за матеріалами ям 17, 28, 31, 52, 69 і рештками знівельованої ями у давній денній поверхні, синхронній будівлі 1 (Кравченко, 2004), знівельованої ями під підлогою цієї ж будівлі розкопу І і ям 10, 11 та 13 (придонного заповнення) розкопу ІІ (рис. 1, 2). Ями розташовані на всій дослідженій площі поселення, найбільше — в зруйнованій його частині. Зважаючи на масштаби зруйнованої площі, ями розкопу І належать до периферійної частини городища, а розкопу ІІ розташовані ближче до його цен-

тральної частини. Предмети горизонту І-УБ, що мають визначені аналоги у чітко датованих комплексах інших культур, наступні:

- роговий гарпун з двома наскрізними отворами із ями 11 розкопу ІІ. Такі гарпуни відомі на пізніх поселеннях зрубної культури Красний Яр та Безіменне ІІ (Усачук 1997, с. 173—180) (рис. 3, 4);

- два кістяних чотиригранних втулчастих вістря стріл із шипом із ями 52 розкопу І. Тригранні вістря стріл із подібними вирізами шипа з висвердленою втулкою знайдено на Кіровському поселенні (Лесков 1970, с. 35). О.І. Тереножкін відносив чотиригранні вістря стріл із вирізом у нижній частині до найархаїчніших серед чорногорівських, пов'язаних із білозерськими (Тереножкін 1976, с. 136). Недбало виконані кістяні вістря із вирізом визначають як білозерські прототипи чорногорівських й інші дослідники (Дубовская 1993, с. 157, рис. 77, 43; Махортых 2006) (рис. 3, 2, 3).

Серед інших знахідок — уламок кам'яної сокири вторинного використання із ями 10 розкопу ІІ (рис. 3, 8). Такі сокири були досить поширеними у культурах пізньобронзового — ранньозалізного часу території України: білозерській, чорноліській, висоцькій, кизил-

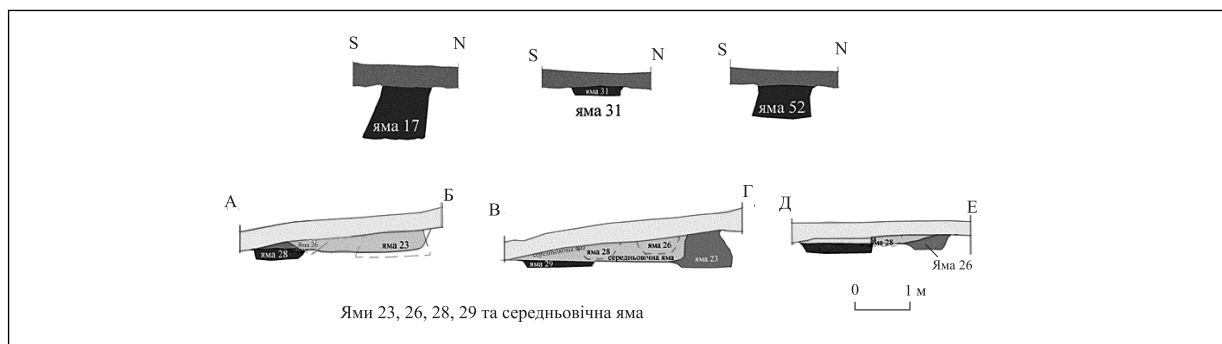

Рис. 1. Профілі і проєкції ям горизонту І-УБ розкопу 1 1952—1953 рр. поселення Уч-Баш (за: Стржелецький 1953)

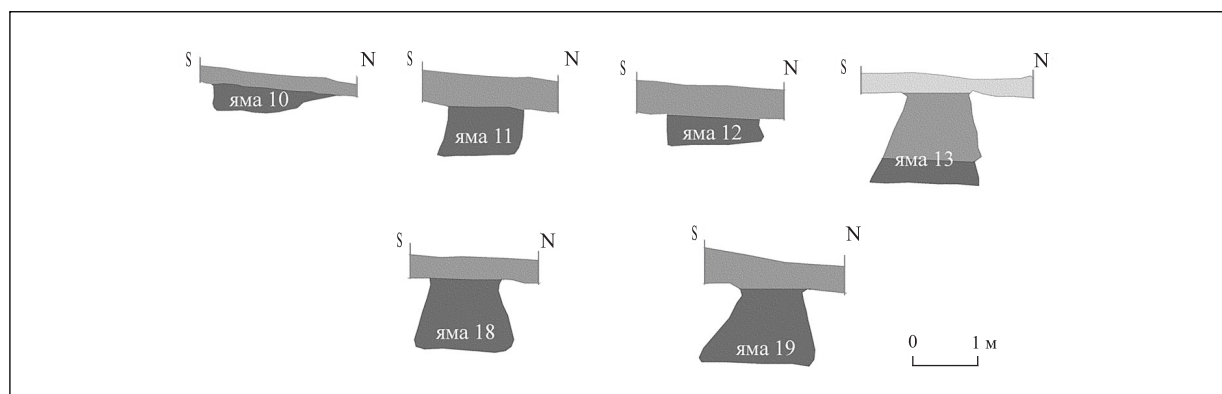

Рис. 2. Профілі ям горизонту І-УБ розкопу 2 1953 р. поселення Уч-Баш (за: Стржелецький 1953)

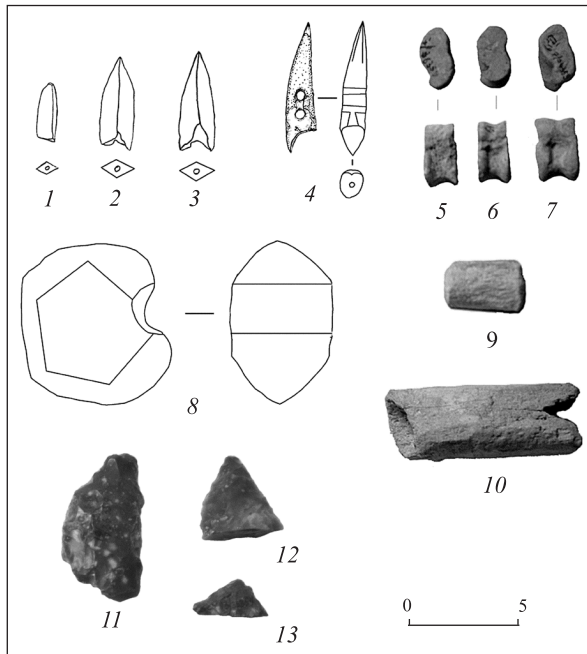

Рис. 3. Матеріал горизонту I-УБ поселення Уч-Баш: 1 — яма 18 розкопу 2; 2, 3 — яма 52 розкопу 1; 4 — яма 11 розкопу 2; 5–7, 10–13 — яма 19 (16) розкопу 2; 8 — яма 10 розкопу 2; 9 — яма 6 розкопу 2. 1–4, 9, 10 — ріг, 5–7 — кістка, 8 — камінь, 11–13 — кремій

кобинській, кобяковській та ін. Крім того, у заповненні ям знайдено керамічні прясельця, глиняні покритки та їх фрагменти (рис. 4, 12), деталі глиняної ливарної форми (рис. 4, 13), глиняну підвіску (рис. 4, 10), рогові руків'я (рис. 3, 9), проколки рогові, кістяну голку, фрагменти кістяної шпильки, тупик із щелепи тварини, рогову трубку з наскрізним отвором посередині, гральні астрагали (рис. 3, 5–7), грузила, деталі зернотерок, мотики, точил, мергелевих кругів із отвором у центрі, крем'яні вкладні (рис. 3, 11–13) та відщепи, кістки тварин, зокрема дельфіна, луску і кістки риб, мушлі мідій і устриць, зерна злаків (пшениці та ячменю), кизилу, вохру, деревне вугілля, підвіски з мушель серцевидки, ливарний шлак, обмазку стінну й невідомого походження ошляковану (рис. 4, 14), флюсову конкрецію.

Матеріал комплексів Уч-Башу синхронізовано на основі аналогів у керамічному наборі.

Керамічний посуд. Класифікація. Синхронізація комплексів I горизонту поселення і його виділення є результатом групування характерних типів кераміки під час класифікації керамічного комплексу. В основу класифікації було покладено традиційний поділ на класи нелощеної та лощеної кераміки за технологією виготовлення із подальшим поділом на типи на основі аналізу форми, технології виготовлення та орнаменталізації посуду. У класифікації врахо-

вано технологічні особливості, які максимально відбивають функціональне навантаження того чи іншого типу посуду, що на інтерпретаційному рівні надає інформацію про належність типу до тієї чи іншої культурної традиції, господарство і в цілому — про суспільний устрій. Хронологічним показником може бути як окремий тип, так і група критеріїв, що притаманна саме цьому горизонту і трапляється на посудинах різних типів.

Нелошений посуд. Tun I/1 (рис. 5). Великі та середні нелошені посудини, товстостінні, з коротким відігнутим вінцем, короткою шийкою, розширеним до середини висоти округлим тулубом, звуженим до вузького плоского дна, вужчого та значно вужчого за вінця. Основною хронологічною ознакою таких посудин є профіль придонної частини — виразний перегин на переході від вузького дна до сферично розширеного тулуба. На одному фрагмен-

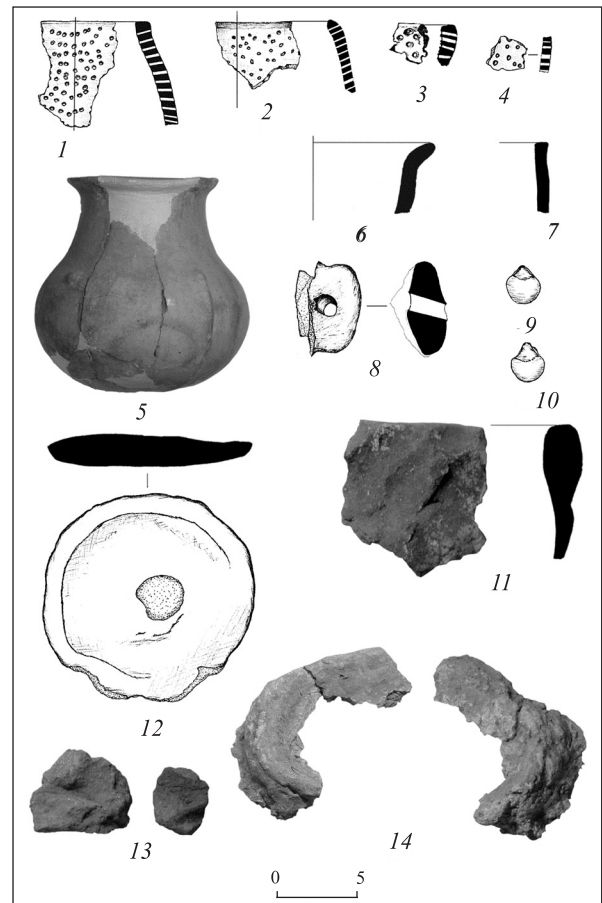

Рис. 4. Поодинокі та рідкісні вироби із глини горизонту I-УБ поселення Уч-Баш: 1, 7, 9 — яма 19 (16) розкопу 2; 2, 6, 8, 12, 13 — яма 10 розкопу 2; 3, 11, 14 — яма 69 розкопу 1; 4 — яма 13 розкопу 2; 5 — матеріал із ями у центральній частині, що викришилась у скельну тріщину; 10 — яма 11 розкопу 2

ті денця із придонною стінкою з перегином простежено розчоси соломю, що є ознакою кераміки кола канельованого гальштату, а саме — культури Гава-Голігради (Смирнова 1976, рис. 2, Магала III). Формувальна маса — грубозерниста із додаванням грубо- та дрібнозернистого піску, жорстви, черепашкового піску, зрідка — шамоту. Випал добрий, іноді — до червоного. Зовнішню поверхню у більшості випадків вкрито коричневим ангобом, зрідка трохи підлощено. Також часто трапляється розімкнений підтрикутний пружок, іноді декорований ножовими діагональними насічками. Особливості формування, склад формувальної маси та характер випалу засвідчують належність цього виду посуду до однієї технологічної традиції.

Подібні керамічні форми відомі й превалюють на поселенні Кірове у білозерському його шарі у Східному Криму. О.М. Лесков визначає їх як горщики першого типу з пружками (Лесков 1970, с. 14), а Н.О. Гаврилюк — як горщики із дугоподібною у розрізі шийкою (Гаврилюк 1980, с. 31). Посудини із подібним профілюванням походять із закритих комплексів поселення Кірове (житло 1 і яма 10) (Лесков 1970, с. 14, рис. 7, 6, 7). Особливості профілювання цього виду посуду відповідають таким із керамічного комплексу групи Кишинеу—Корлатень, але там це лошені корчаги, орнаментовані канелюрами (Levitki 1994, р. 164, fig. 2, 24, 25). У нашому випадку вид представлено не парадним, а господарчим, орнаментованим пружком, типовим для білозерського керамічного комплексу, хоча за функціональним навантаженням вони не різняться. Отже, можна припустити, що вид потрапив у регіон у вже адаптованому вигляді, тому його варто пов'язувати із керамічним комплексом білозерської культури. За функціональним навантаженням до цього виду належать тарні посудини. Орнаментация розімкненим пружком, декорованим навскісними насічками, зробленими гострим інструментом, знаходить аналогії у керамічному комплексі пам'яток басейну Великої Морави періоду I-a (Stojić 1986, t. 1, 10). Подібні посудини походять із кількох поховань Казаклійського могильника, одне з яких (№ 1) датовано за супровідною фібулою серединою XI ст. до н. е. (Агульніков 2005, с. 81). Могильник у цілому належить до виділеного С. Агульніковим середнього періоду білозерської культури, або НаА1—НаА2.

Підтип I/1a (рис. 5, 6, 7, 9, 14—16). Великі посудини з різко відігнутих в'язом без ви-

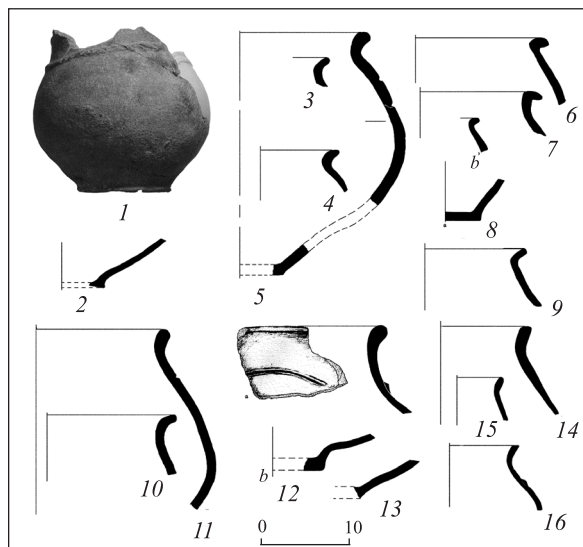

Рис. 5. Нелискована кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/1*: 1 — яма 17 розкопу 1; 2, 4, 6, 7 — яма 10 розкопу 2; 3 — яма 28 розкопу 1; 5 — яма 18 розкопу 2; 8, 15 — яма 19 (16) розкопу 2; 9, 14 — яма 69 розкопу 1; 10, 11 — яма 4 поселення Сахарна Головка; 12, 13 — яма 11 розкопу 2; 16 — яма 52 розкопу 1

діленої шийки. Відомі два фрагменти верхніх частин таких посудин. Формувальна маса з домішками дрібно-, грубозернистого та черепашкового піску після випалу набула сіро-бурого кольору. Зовнішня поверхня має сліди ангобу. Деякі вироби декоровано підтрикутним пружком під шийкою.

Цей підвид також знаходить аналогії у матеріалі поселення Кірове. Подібні форми О.М. Лесков відніс до лошеної кераміки як корчаги (Лесков 1970, с. 23). На нашу думку, такі посудини належать до виділеного виду I/1 підвиду за різким перегином вінця і не є корчагами, тим більше, що нам відомі такі посудини лише із заглаженою поверхнею, про що згадує і О.М. Лесков. За формою ці вироби доцільніше називати «посудом зі сфероїдним тулубом», що не виключає їх використання як тарних.

Tun I/2 (рис. 6). До цього типу віднесено верхні частини великих товстостінних посудин із прямим або майже прямим горлом і невідігнутих в'язом. Такі посудини мають у складі формувальної маси грубі домішки: грубозернистий та черепашковий пісок, а також значну частку соломи. Ймовірно, цей тип за функціональним призначенням належить до так званих піфосів — господарчих посудин, в яких зберігали суху сировину. Вони відповідають четвертому типу горщиків Кіровського поселення (Лесков 1970, с. 22), але їх появу не варто пов'язувати з пізньокатакомбними ста-

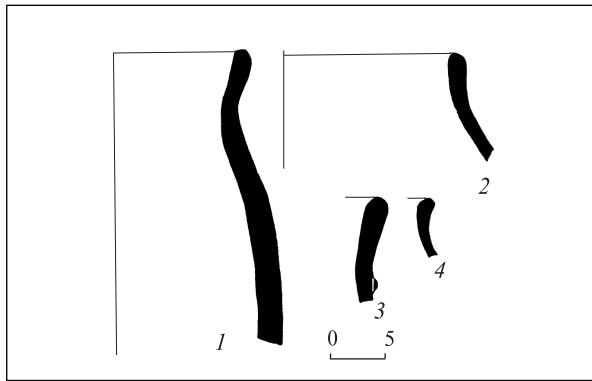

Рис. 6. Нелошена кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/2*: 1, 3, 4 — яма в давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 2 — яма 10 розкопу 2

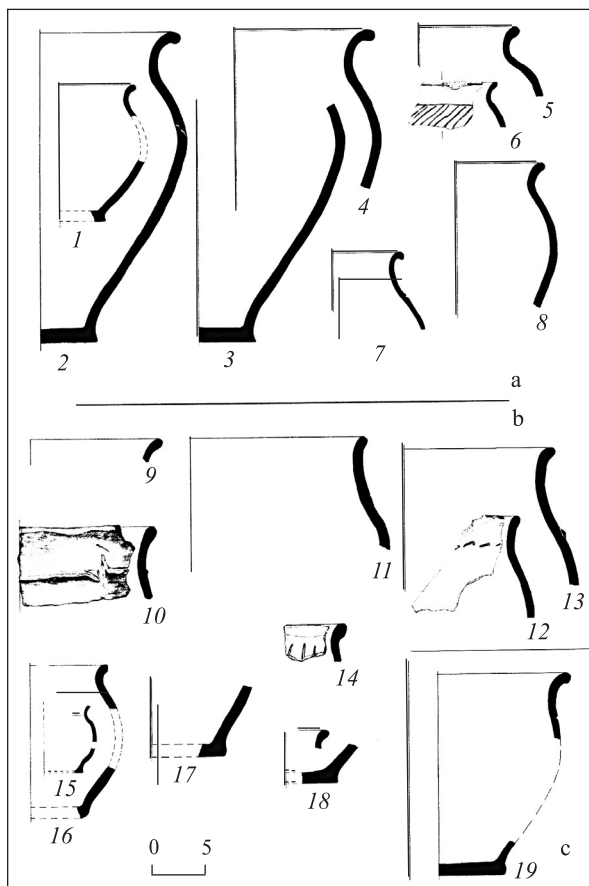

Рис. 7. Нелошена кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш: 1–8 — тип *I/3*; 9–18 — підтип *I/36*; 19 — тип *Ia/1*; 1–4, 10, 13, 15–18 — яма 69 розкопу 1; 5 — яма 10 розкопу 2; 6, 12 — яма 31 розкопу 1; 7 — яма 19 (16) розкопу 2; 8 — яма 18 розкопу 2; 9 — яма 52 розкопу 1; 11 — ямка під долівкою будівлі 1 розкопу 1; 14 — яма 13 розкопу 2; 19 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка

рожитностями, як зазначено в аналізі кераміки з Кіровського поселення. Вони з'явилися в Криму серед цілісних керамічних комплексів, що традиційно склалися, ймовірно, за

його межами. Саме тому в епоху пізньої бронзи ані в Криму, ані у Східному Причорномор'ї не виявлено прототипів складових керамічного комплексу горизонту, що розглядається. Проте на ранньогальштатських пам'ятках Подунав'я знайдено вінця великих тарних посудин із прямим горлом часу Бабадаг I (Juganagu 1997, fig. 4, 1–6), що також відомі на пам'ятках білозерської культури як імпорт культур некласичного гальштату (Левицкий 2002, рис. 1Б, 1).

Tun I/3 (рис. 7, 1–8). Нелошені посудини значного об'єму з відігнутими вінцями, що плавно переходять у високу звужену шийку, яка закінчується вигнутим опуклим плечем. Тулуб максимально розширюється у верхній третині посудини. Від найбільшого діаметру посудина конічно звужується до вузького плоского дна. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба і більший за діаметр денця. Посудини тонкостінні, за формувальною масою, характером випалу та іншими технологічними характеристиками не відрізняються від типу *I/1*. О.М. Лесков такий посуд вважав типовим для білозерського часу (Лесков 1970, с. 22). Він відомий серед кримських матеріалів (Кірове), в інвентарі степових поховальних пам'яток (Чернянський могильник) (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 21, 22), серед кераміки поселення Томай (Агульников 2006) та ін.

Підтип I/36 (рис. 7, 9–18) виділено за верхніми частинами нелошених посудин великих, середніх і малих об'ємів. Характеризується незначно відігнутим вінцем, високою шийкою, що плавно переходить у дещо розширене плече. За кількома формами, що реконструюються, можна припустити, що денце посудин було за діаметром меншим, ніж вінця. Тісто посудин міцне і щільне з незначними домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, фрагменти досить важкі для свого розміру, обидві поверхні було вкрито ангобом, зовнішню — світлим, і ретельно заглажено. Посудини прикрашено наліпним пружком із розімкненими кінцями під шийкою. На одній посудині кінці пружка було відігнуто у вертикальній площині — вгору і вниз.

Подібні посудини відомі у матеріалах Зміївського поселення білозерської культури (Гаврилюк 1980, л. 32), а також серед інвентарю Чернянського могильника (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 18, 20, 23).

Тип знаходить аналоги у комплексі білозерської культури біля с. Кошниця (Мелюкова 1979, с. 43, рис. 9, 4, 6, 10–12), а також відомий як імпорт на поселеннях орнаментова-

ного гальштату Бабадаг і Хіршова (Левицкий 2002, с. 192, рис. ВБ, 1, 2). Умови знахідки одного фрагмента (у ямі під долівкою будівлі 1 Уч-Башу) можуть свідчити про належність цього виду посудин до горизонту, що передує горизонту II. За поодинокими винятками (Чу-юнча, Петрівська балка), у кизил-кобинській культурі він навіть на найраніших поселеннях майже не трапляється (Колотухин 1996, с. 113, рис. 13, 8; с. 116, рис. 16, 3, 12, 13). Ребро на переході від шийки до тулуба відоме також на посудинах із підкурганних поховань Степового Криму (Колотухин 2003, с. 23, рис. 26, 7; 27, 1, 6, 7, 13).

Поодинокі форми нелощеної кераміки:

- округло- або гостродонна посудина з відігнутим вінцем, що з перегином переходить у звужений тулуб (рис. 4, 6). Формувальна маса

із домішками дрібно-, грубозернистого та черепашкового піску, випал хороший. Форма належить до кола культур Гава;

- фрагменти «цідилок» — посудин із поверхнею, густо вкритою наскрізними отворами (рис. 4, 1—4). У комплексах горизонту відомі як банко- та чашоподібні цідилки, так і відкриті посудини типу мисок. Тісто посудин має сірий колір, міцне, без крупних домішок, випал хороший. Отвори у стінках проколювали ззовні всередину, зовнішня поверхня ретельно заглажена;

- масивна ручка-упор, модельована на стінці великої посудини у вигляді наліпу з основою, закріпленою у стінці посудини, і наскрізним отвором, що мав функціональне значення (рис. 4, 8). Формувальна маса після випалу мала темний колір, поверхню вкрито жовто-бурим ангобом. Поверхня хрупвата, нелощена;

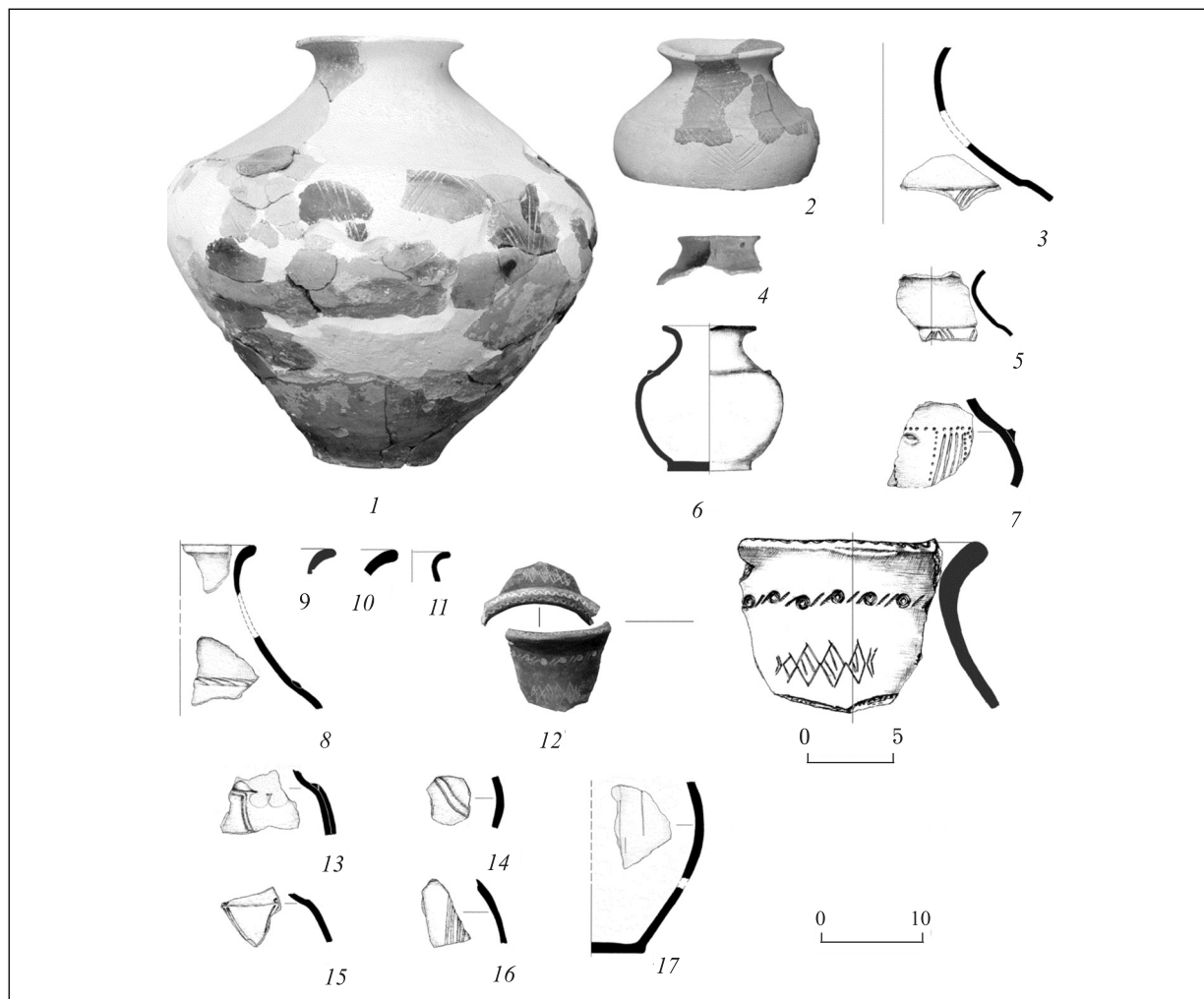

Рис. 8. Лощена кераміка (корчагоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/4*: 1, 2 — колекція розкопок Уч-Башу 1953 р., посудини без інвентарних номерів (1 — можливо, з ями 28 розкопу 1); 3 — яма 11 розкопу 2; 4 — яма 17 розкопу 1; 5, 7 — яма 10 розкопу 2; 6 — яма 28 розкопу 1; 8 — яма 52 розкопу 1; 9 — яма у давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 10, 11 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка; 12 — матеріал із обрізу ями у північній частині поселення, що висипався у стрімнину; 13 — яма 69 розкопу 1; 14—16 — яма 19 (16) розкопу 2; 17 — яма 4 поселення Сахарна Головка

- покриття посудини з відбитою ручкою, що кріпилася у центрі, піднятими краями і модельованим зовнішнім обідком (рис. 4, 12). Тісто — сіре, поверхню вкрито білим ангобом;

- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі *cardium* (рис. 4, 10);

- уламки глиняного виробу із жолобом для литва (ливарна форма?) (рис. 4, 13);

- фрагмент посудини, що лише формувалася, з відбитками пальців (рис. 4, 11);

- фрагменти коксованої обмазки невідомого виробничого комплексу, у складі формувальної маси — дрібна морська галька (?), зцементована дуже міцною глиняною сумішшю сірого кольору (кіл?) і випалена (рис. 4, 14).

Виготовлення всіх нетипових керамічних форм (окрім обмазки) має однакові технологічні ознаки: склад тіста, обробку поверхонь і характер випалу.

Лощена кераміка. *Tun I/4* (рис. 8). Вузькогорлі лощені посудини з відігнутим, але не загнутим вінцем, широким тулубом, що заокруглено звужується до плаского денця, діаметр якого дорівнює або трохи більший за діаметр горла, з виразним ребром на переході плеча у тулуб, із найбільшим розширенням тулуба нижче за ребро (корчаги). Формувальна маса — з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, іноді трапляється шамот. Поверхня посудин ретельно лощена по чорному або жовтому ангобу. Слідів лощила немає. Корчаги орнаментовано у верхній частині тулуба не вище ребра канелюрами і наліпами. Наліпи — невеликі, шишкоподібні, модельовані на вигині тулуба під самим ребром. Канелюри нанесено лощилом у вигляді трьох паралельних ліній, опущених діагонально від ребра посудини. Трапляється орнаментация наліпним крученим пружком на ребрі. Хронологічним показником цього типу корчаг є профілювання й орнамент. Про корчаги подібного профілювання, тонкостінні з лощеною поверхнею світлого кольору, із Яруги і Суботівки пише В.Д. Рибалова, пов'язуючи їх із балтською групою білозерських пам'яток (Рыбалова 1999, с. 321). Посудини такої форми є похідними від раннього канельованого посуду кола некласичного гальштату (Patek 1968, LXIII, 7; СХХІХ, 6, 9) із ранніх пам'яток гавського кола, аналогії знайдено і на поселенні Бабадаг І фази (Morintz 1987, р. 47, 51; Morintz, Juganaru 1995, fig. III, 3; Смирнова 1976, с. 28).

Підтип I/4a (рис. 8, 7) виділено як робочий на основі фрагмента корчаги. За формою і технологією виготовлення цей фрагмент належить до типу I/4, однак має нетипову орнаментацию: шишка-наліп під ребром і канельовані

лінії та лінії з наколів, що облямовують композицію з канелюрів. Детальнішу інформацію з фрагмента отримати неможливо через його повторний випал.

Tun I/5 (рис. 9). Кубки, черпаки і кубкоподібні посудини зі сферичним тулубом, рівно або слабко відігнутим, але незагнутим вінцем, звуженою шийкою, виразним ребром на переході плеча у тулуб та округлим з омфалом або сплосченим денцем. Усі посудини тонкостінні, вкриті якісним лошенням жовтого або чорного кольору, формувальна маса із домішками дрібнозернистого та черепашкового піску. Посудини орнаментовано канелюрами, що утворюють підтрикутні фігури, але без чіткої геометрики. Усі лінії напівкруглі або заокруглені, плавні (переважно по три у рядку). Іноді трапляється орнаментация у вигляді видовжених овальних вдавлень, розташованих під кутом одне до одного (рис. 9, 12). Орнамент нанесено у верхній частині тулуба від ребра. Петлеподібні ручки черпаків також орнаментовано канельованими лініями. Відомий один дворучний черпак цього виду (рис. 9, 5).

Підтип I/5a (рис. 9, 11) виділено за наявністю посудини зі сферичним тулубом і високою прямою шийкою. Денце округле із омфалом, вінця ледь відігнуті. Посудину орнаментовано опущеними вниз вертикальними лініями по всьому тулубу. Тісто ідентичне типу I/5, зовнішня поверхня лощена, сірого кольору. Можливо, є місцевою адаптацією посудин типу I/5.

Характерними особливостями посуду цього типу є співвідношення діаметру вінця і найбільшого діаметра тулуба, який є трохи більшим, профілювання та заокругленість ліній орнаменту. За цими параметрами вид відповідає посуду І фази поселення Бабадаг (Morintz 1987, р. 47; Morintz, Juganaru 1995, fig. III, 1, 2). Відповідно, черпаки також знаходять аналогії у Бабадаг І (Morintz 1987, fig. 14, 16; Juganaru 1997, fig. 2, 1, 3, 5, 7). Генетично спорідненими з типом є дворучні кубки культури Ноа, на яких представлено і подібний орнамент (могильник Старі Бедражі) (Смирнова 1967, с. 70, рис. 21, 2, 3; 22, 1). Характер нанесення орнаментации цього типу і мотив відповідають традиціям гавського кола, де так само характерним для ранніх пам'яток є канельований або прокреслений орнамент із заокруглених ліній (Смирнова 1976, с. 22). Канельований орнамент і орнаментальні композиції, а також специфіка профілювання кувалів і кубків, наявність дворучних кувалів дають змогу синхронізувати цей вид із періодами I-a—

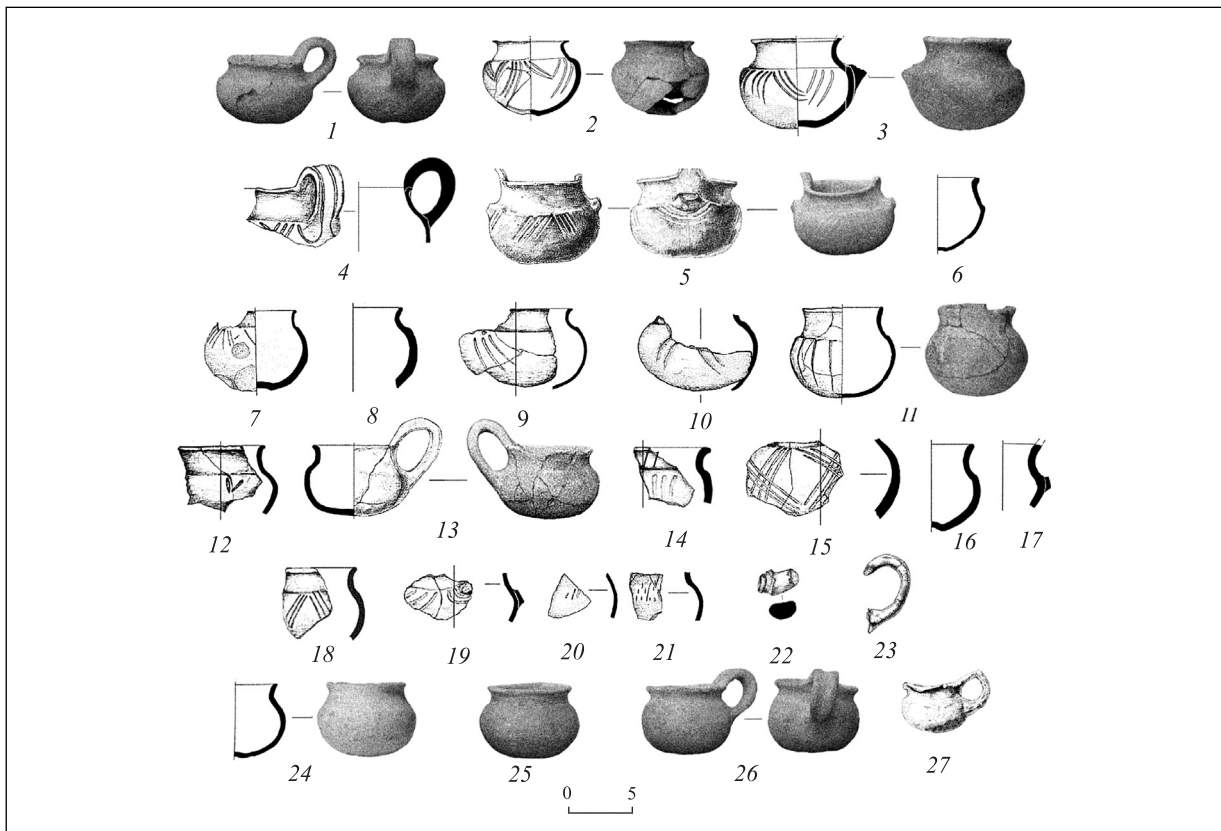

Рис. 9. Лошена кераміка (кубка/кухлеподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/5*: 1 — яма 31 розкопу 1; 2–4, 6, 11, 22, 24 — яма 10 розкопу 2; 5, 12, 13, 20, 21, 23, 27 — яма 69 розкопу 1; 7, 25 — яма 28 розкопу 1; 8, 10 — яма 13 розкопу 2; 9, 15, 18 — яма 11 розкопу 2; 14, 19 — яма 19 (16) розкопу 2; 16 — яма 4 поселення Сахарна Головка; 17 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка; 26 — яма 12 розкопу 2

I-b залізної доби басейну Великої Морави (Stojić 1986, t. 1–11). Нижньою хронологічною межею періоду I цієї групи визначено XII ст. до н. е., а зазначені періоди відповідають часу НаА (Stojić 1986, s. 89–95), причому період I-b, так само як і на Уч-Баші, демонструє у керамічному комплексі потужний вплив з боку групи Гава-Белегіш (Stojić 1986, s. 92). Фрагмент кубка з подібним орнаментом і профілюванням походить із комплексу Трої, контекст якого датовано 1025–950 рр. до н. е. (Aslan 2002, p. 98, pl. 1, 4), що загалом не суперечить верхнім датам НаА.

Tun I/6 (рис. 10, 1–7). До цього типу належать відкриті посудини — миски і чашки. Як товстостінні, так і тонкостінні посудини цього типу мають добре промішану формувальну масу з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску і якісне ретельне лошення зовнішньої та внутрішньої поверхонь чорного або коричневого кольору. Форма посудин — напівсферична, діаметр вінець більший за висоту посудини, вінця переважно мають внутрішнє ребро. Орнаментация — канелюри, діагонально прокреслені від вінець, рідше підпрямокутні наліпи на вінцях.

Tun I/6a (рис. 10, 8–13). Тип виділено за наявністю високих вінець мисок, що конічно звужуються до денця (відсутні). За висоти посудини, що явно перевищує її найбільший діаметр за вінцями, денце мало бути пласким. Орнаментация у вигляді підпрямокутного наліпа на вінцях.

Tun I/6b (рис. 10, 15). Фрагмент посудини, вінця якої модельовано хвилеподібно.

Tun I/6c (рис. 10, 16–18). Мініатюрні відкриті посудини — чашки і плошки — з діаметром вінець менше 12 см. Посудини тонкостінні, тісто без грубих домішок, поверхні вкрито якісним лошенням чорного, коричневого або жовтого кольорів. Відомі округлодонні форми. Одна ціла форма — невелика плошка на кільцеподібному піддоні зі слідами горіння всередині. Посудину виготовлено неретельно, без лошення й орнаменту, обмазано жовтою глиною. Відомі орнаментация — підпрямокутні наліпи на вінцях.

Посудини типу I/6 не мають похідних форм у місцевій кераміці як Криму, так і Причорномор'я. Хвилеподібні вінця характерні для ранніх комплексів Гава (Смирнова 1976, с. 22), де відомі й по-

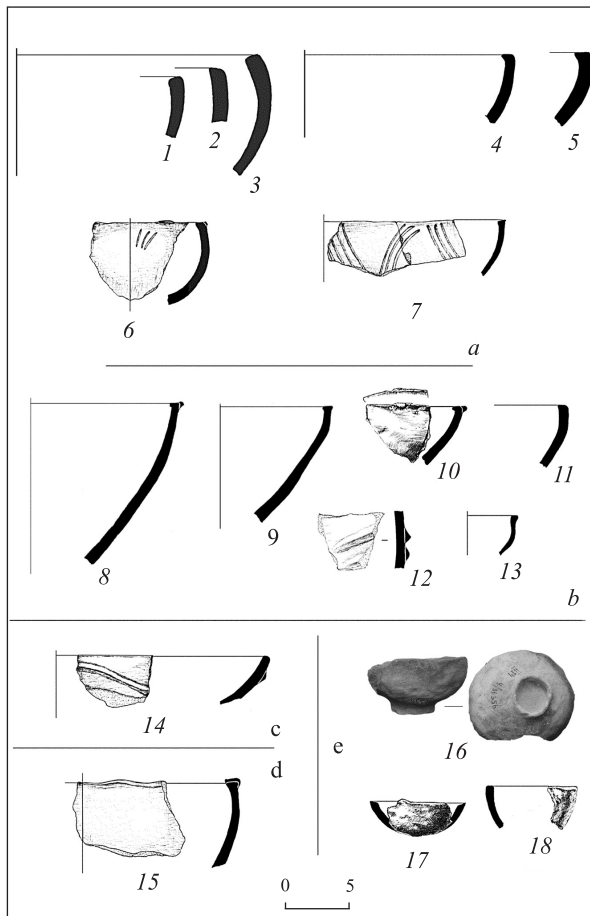

Рис. 10. Лощена кераміка (мископодібні посудини) поселення Уч-Баш: 1–7 — тип I/6; 8–13 — тип I/6а; 15 — тип I/6б; 16–18 — тип I/6в; 14 — поодинокі форми; 1–3 — яма в давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 4, 10, 11, 17, 18 — яма 69 розкопу 1; 5 — заповнення випалювальної печі 3 виробничого комплексу Сахарна Головка; 6, 8, 16 — яма 11 розкопу 2; 7, 15 — яма 10 розкопу 2; 9, 14 — яма 19 (16) розкопу 2; 12, 13 — яма 31 розкопу 1

судини, орнаментовані канелюрами по вінцях. Курильниці на піддоні мають безсумнівні гальштатські корені, зокрема, у керамічному комплексі гавського кола (Смирнова 1976, с. 22, рис. 2, 7, 22).

Поодинокі форми лощеного посуду:

- фрагмент стінки великої лощеної по жовтому ангобу корчаги, орнаментованої розімкненим пружком з опущеним під прямим кутом кінцем по плечу — керамічний брак (рис. 8, 13);

- мініатюрний черпак, що за пропорціями не відрізняється від посудин типу I/5, але недбало виготовлений без ретельного лощення — проба гончаря або дитяча іграшка (рис. 9, 27);

- фрагмент тонкостінного кубка або черпака з якісним лощенням по чорній поверхні. На стінці посудини після її виготовлення було прошкрябано гострим інструментом шось на

кшталт орнаменту: зигзагоподібна лінія по шийці й нанесені нижче короткі риси у шаховому порядку (рис. 9, 21).

Характерні особливості кераміки I горизонту Уч-Башу, що фактично є його хронологічними ознаками:

- різко розширений від денця тулуб у великих тарних нелощених посудин, придонна стінка яких має виразний перегин на переході від вузького денця до сферично розширеного тулуба;

- вінця як лощеної, так і нелощеної кераміки відігнуті або прямі, але не загнуті;

- корчаги, кубки і черпаки мають характерний сферичний тулуб, чітке ребро на переході плеча у тулуб, відігнуті, але не загнуті вінця, переважно тонкостінні. Найбільший діаметр посудини припадає на середину висоти;

- плавні заокруглені лінії канельованого орнаменту, відсутність чіткої геометрики, перевага канельованого орнаменту над наліпним, зокрема пружковим.

Імовірно, до цього ж горизонту належить посудина, складена із фрагментів, зібраних на поверхні Учбаського поселення (рис. 4, 5), у його північній частині. Посудину орнаментовано вертикальними пружковими наліпами біля перегину плеча до омфалу на денці, на двох інших сторонах на перегині зроблено виступ-наліп. Найближчими аналогіями є так звані циліндрошийні кубки білозерської культури. Поверхню посудини оброблено так само, як і поверхню корчаг цього горизонту, вона має жовтий колір. З іншого боку, типово білозерських циліндрошийних кубків матеріали кизил-кобинської культури не містять, і найближчі аналогії посудина має серед видів тонкостінних корчаг цього і наступного горизонтів.

Ці покажчики, наведені вище аналоги та датувальні речі у комплексах вказують на датування горизонту кінцем НаА, тобто у межах другої половини XII — початку XI ст. до н. е. (Смирнова 1985, с. 50; Morintz 1987, р. 42). Велике значення для датування старшого горизонту поселення має знахідка у підйомному матеріалі фрагмента горла лощеної корчаги коричневого кольору зі штапованим орнаментом (рис. 8, 12). Його було знайдено на схилі обриву, що утворився внаслідок підриву скелі, тому, вірогідно, він походить зі зруйнованих комплексів чи нашарувань поселення. По шийці фрагмента крупним штампом нанесено орнамент із кружечків із внутрішньою підквадратною фігурою, що поєднуються навскісними подвійними лініями, нанесеними гусеничним штампом. Нижче на переході

у плече прокреслено врізний орнамент у вигляді заштрихованих ромбів, що поєднуються між собою. На внутрішній поверхні вінця також крупним штампом нанесено s-подібні фігури, що утворюють два орнаментальні рядки. За спостереженнями С. Моринца, поєднання цього типу штампованого і врізного орнаменту характерне для раннього Бабадагу, відомий він і на інших пам'ятках раннього некласичного гальштату як у Румунії, так і Болгарії (Аладжов, Балабанян 1984, рис. 5, 7, 8, 11; 22; 33, 4). При цьому болгарські вчені відзначають ідентичність такої кераміки на поселеннях і в так званих дольменних похованнях Болгарії. Саме такий орнамент характерний для ліпного посуду, знайденого у шарах Троя VIIb2 (Димитров 1968, с. 1—15; Dimitrov 1971, с. 63—78; Morintz 1987, р. 39—67). Однак для басейну Великої Морави такий орнамент характерний лише для горизонту I-c у поєднанні з лініями, утвореними s-подібним штампом. Цей період припадає на самий початок HaB (Stojčić 1986, s. 92). На поселенні Пшенічево поєднуються всі орнаментальні мотиви на корчагах, зокрема тих, що походять із закритих комплексів і визначаються часом Трої VIIb2, тобто від XII ст. до н. е. Čičikova 1972, s. 79—100), проте Б. Хенсель синхронізує всю групу Пшенічево лише із Бабадаг II і датує її X—IX ст. до н. е. (Hänsel 1974, S. 94). Такі розбіжності для нас не становлять проблеми, оскільки йдеться про дві групи пам'яток із різними культурними традиціями. Якщо гавський вплив проявився у бабадазьких пам'ятках лише наприкінці найдавнішого періоду (Бабадаг I/II), то Моравська долина сформувала свою культуру під гавськими впливами, що підтверджено і на рівні синхронізації культур балканського кола (Hänsel 1974, S. 87—94). Отже, різні культурні традиції могли впливати на пам'ятки Західного Криму одночасно. Однак превалювання бабадазьких традицій фази I/II у II горизонті Уч-Башу, про що йтиметься далі, вимагає віднесення цього фрагмента до найпізніших речей I горизонту разом із матеріалом ями 52, корчагу з якої орнаментовано у традиціях горизонту II. Синхронізація із культурами некласичного гальштату, суттєвий вплив з їх боку на досить віддаленій території, датування часом Троя VIIb2 не викликають серйозних заперечень, оскільки сучасна дата падіння Трої близько 1200 р. до н. е. збігається з єгипетськими згадками про навалу так званих народів моря у 1190 і 1180 рр. до н. е., що так або інакше пов'язано із поняттям «фракійська таласократія» (Йорданов 2001, с. 31—46). Поява кераміки кола культур некласичного гальштату в Північно-Західному Причорномор'ї

і Південно-Західному Криму є відлунням цього глобального історичного процесу.

Ia горизонт поселення Уч-Баш (Ia-УБ) виділено на основі синхронізації керамічних комплексів ям 12, 18, 19 розкопу 2. Імовірно, до цього горизонту належить і так званий майданчик розкопу 2 — підлога покинутої з усім ужитком будівлі, що загинула не внаслідок пожежі. За аналогіями видів до цього горизонту долучаються комплекс гончарних горнів і яма 4 поселення Сахарна Головка.

Предмети горизонту Ia-УБ, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур:

- рогове вістря стріли, чотиригранне у плані, зі зрізаною вершиною із ями 18 розкопу 2 Уч-Башу (рис. 3, 1);

- баранячі астрагали, уламки зернотерок, го-стрильних каменів і точил, мергелеві грузила, підвіски із мушлі *cardium*, шматочки деревного вугілля, крем'яні вкладні до серпів або ножі.

Керамічний посуд. Класифікація. У межах комплексів було визначено певну кількість видів посудин, що загалом підтвердило правильність виділення горизонту. З іншого боку, подібність багатьох видів до таких з горизонту I Уч-Башу зумовили перевірку звітної документації, яка виявила помилку у фіксації матеріалу. Матеріал, позначений у колекційному описі як яма 19, насправді належить ямі 16, і в колекції наявний увесь, за винятком глиняної підвіски — імітації мушлі серцевидки (див. рис. 4, 9). Аналогічна підвіска походить із ями 11 розкопу 2 (рис. 4, 8), що маркує перший горизонт поселення. Обидві речі є на одному фото у звітній документації із відповідними позначками С.Ф. Стржелецького (Стржелецький 1953а, фото 127). Оскільки нині неможливо встановити, де саме було допущено помилку, цей горизонт рогляємо окремо.

Нелощений посуд. Більшість нелощеного посуду належить до видів горизонту I. Єдиною відмінністю є орнаментация у вигляді врізної горизонтальної лінії під шийкою посудини, іноді — подвійної.

Tun I/1a. До нього належать посудини із ям 4 Сахарної Головки (рис. 5, 10, 11), 19 (16) Уч-Башу (рис. 5, 8, 15), 18 Уч-Башу (рис. 5, 5).

Tun I/3. Його репрезентують посудини із ям 19 (16) (рис. 7, 3) і 18 (рис. 7, 8). Вироби орнаментовані врізною горизонтальною лінією, що повторює усі атрибути пружкового декору, відомі на пам'ятках Гірського Криму (Таш-Джарган-2 і Дружне-1) (Колотухин 1996, рис. 28, 4, 6, 8—10; 30, 8), однак безлад у публікації і атрибуції останніх не дає змоги зробити жодних висновків.

Tun Ia/1. Представлено однією посудиною (рис. 7, 19) тюльпаноподібної форми з діаметром вінця, що трохи більший за найбільший діаметр тулуба, удвічі перевищує діаметр плоского дна і незначно перебільшує висоту посудини. Тісто із грубими домішками жорстви і піску, випал хороший. Посудину орнаментовано врізною горизонтальною лінією під шийкою.

Виріб подібної форми знайдено у пох. 45 Верхньохортицького могильника, синхронізованого за зооморфною шпилькою з раннім етапом кобанської культури (Отрошенко 1986, с. 129, рис. 39, 1).

Поодинокі форми нелощеної кераміки:

- щідилка червоноглиняна кубкоподібної форми із ретельно заглаженою зовнішньою поверхнею (рис. 4, 1);

- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі *cardium* (рис. 4, 9).

Лощена кераміка. Значна кількість лощеної кераміки належить до типів горизонту I: I/4 (рис. 8, 10, 11, 14, 16, 17), I/4a (рис. 8, 15), I/5 (рис. 9, 14, 16, 17, 19, 26), I/6 (рис. 10, 5), I/6a (рис. 10, 8).

Tun Ia/2. Посудини середніх та малих об'ємів (кубки-чаші) із дещо відігнутим або рівним вінцем, звуженою шийкою, сферичним тулубом і округлим денцем (рис. 11, 1—5). Діаметр вінця трохи менший за найбільший діаметр тулуба і більший за висоту посудини.

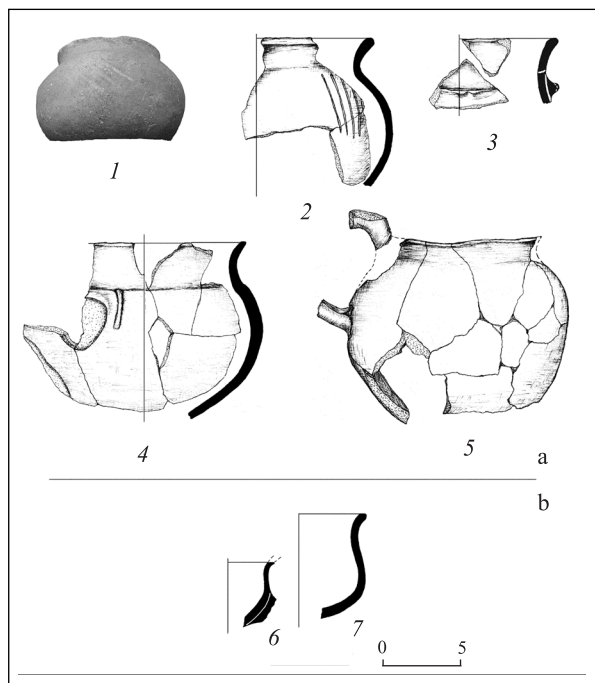

Рис. 11. Лощена кераміка (кубка/кухлеподібні посудини) поселення Уч-Баш: 1—5 — тип Ia/2; 6, 7 — тип Ia/3. 1 — підлога будівлі розкопу 2; 2—7 — яма 19 (16) розкопу 2

ни. Тісто посудин добре промішане з домішками піску, випал хороший. Орнаментация — пружкові наліпи під шийкою або врізні лінії від шийки до середини тулуба. Відома посудина з петлеподібною ручкою, що здіймалась над вінцями.

Подібні чаші характерні як для білозерського керамічного комплексу, як-от у Чернянському могильнику (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 12), Широкому та Компанійцях (Гаврилюк 1980, с. 37; 1979, с. 23, рис. 2, 3, 5), Первомайці, Гадючій Балці, Рисовому (Гаврилюк 1979, с. 23, рис. 2, 1, 2, 6), Верхньохортицькому могильнику (Отрошенко 1981, с. 161), Каїрах (Агульников, Шилов 1990, с. 69—70, рис. 1, 3), так і як тип вони є особливістю керамічного комплексу групи Кишинеу—Корлатень, де подібна орнаментация не є винятком (Смирнова 1990, с. 23, рис. 2, 2).

Tun Ia/3. Малі посудини (кубки та черпаки) із плавним профілюванням, діаметром вінця, що дорівнює найбільшому діаметру тулуба і трохи більшим за висоту посудини (рис. 11, 6, 7). Напевно, денце таких посудин було плоским. Тісто добре промішане, випал хороший. Орнаментация не відома.

Подібні посудини відомі у матеріалі поховання 45 Верхньохортицького могильника. За булавкою кобанського типу ця могила синхронізується із раннім періодом кобанської культури (Отрошенко 1986, с. 129, рис. 39, 2).

Поодинокі форми лощеного посуду:

- вінце відкритої посудини з великим діаметром, що вчетверо перевищує висоту посудини (рис. 10, 14), орнаментованої наліпним підтрикутним пружком, що хвилеподібно оперізує верхню частину. Посудину вкрито світлим ангобом і добре лисковано;

- край (вінця?) посудини (рис. 4, 7), ретельно виготовленої, тонкостінної і добре лощеної, із прямою стінкою, ймовірно, великого діаметра. Можливо, профіль піддона.

Характерні особливості виділеного горизонту Ia:

- наявність посудин зі сферичним тулубом;
- наявність кубків-чаш у керамічному комплексі;
- врізна лінія в орнаментации нелощеного посуду;
- заокругленість ліній усіх видів орнаменту, відсутність чіткої геометрики;
- якісне дзеркальне лощення на парадному посуді без слідів лощила.

Датування цього горизонту утруднюється помилкою у звітній документації. Якщо глиняна

підвіска дійсно походить із ями 19 (16), то горизонт має датуватися упритул до горизонту I, чому не суперечить датування видів посудин білозерським часом і синхронізація із раннім періодом кобанської культури. Якщо ж вона не належить до цього комплексу, він може отримати широке датування у межах I-УБ.

Звертає увагу переважання у нетарному парадному посуді так званих кубків-чаш, типових для ранньбілозерських комплексів Північного Причорномор'я (Каїри, к. 4, пох. 1) (Агульников 2005, с. 77). Такі комплекси деякі дослідники визначають як найраніші білозерські і датують BгD—HaA1, проте у нас поки таких підстав для датування немає. Позатим, кубки-чаші можуть опосередковано свідчити, що горизонт передує виділеному I-УБ без хронологічного розриву.

Основною хронологічною ознакою горизонтів є орнамент на кераміці, тоді як форма і профілювання посудин є більш сталими, пов'язаними із глобальними культурними змінами в регіоні. Велике значення при цьому також мають способи її виготовлення й оздоблення. Так, у ранніх горизонтах виявлено посудини з використанням техніки лощення по сухій основі (Бобринский 1978, с. 96). Так само превалює у ранніх горизонтах спіральний стрічковий спосіб формування посудини.

Перші горизонти (I-УБ, Ia-УБ) кизил-кобинської культури припадають на час HaA Центральної Європи, за особливостями керамічного комплексу синхронізуються з шаром Троя VIIb2 та фазою Бабадаг I, а отже, визначаються другою половиною XI — початком X ст. до н. е. Населення того часу демонструє наявність субстрату, пов'язаного з пам'ятками білозерської культури, та інфільтрацію населення, спорідненого з пам'ятками неокласичного орнаментованого і канельованого гальштату, що й вказує на час формування матеріальних типів західної групи пам'яток кизил-кобинської культури.

Поселення Уч-Баш є найранішим у кизил-кобинській культурі і маркує час її виникнення. Загальною ознакою старшого дотаврського періоду (СДП) є дуже показовий потужний вплив з боку населення кола культур неокласичного гальштату (Гава, Бабадаг, Кишинеу—Корлатень), який насамперед виявився в традиціях використання вишуканої лощеної кераміки населенням, яке залишило західну групу пам'яток кизил-кобинської культури у басейні р. Чорна, що може свідчити про належність

старожитностей цього періоду до регіону культур неокласичного гальштату. Така кераміка, що має прямі аналоги у балкано-дунайських культурах, не просто спорадично з'являється у комплексах, але й представлена провідними типами, що існували протягом усього СДП. Основною типологічною ознакою, що може свідчити про належність комплексу до ранньої кизил-кобинської культури, є превалювання у наборі парадної кераміки якісно виготовленого лощеного посуду зі специфічним орнаментом. Такою ознакою на ранніх етапах характеризуються лише комплекси пам'яток західної групи у басейні р. Чорна. За таких характеристик вже не доводиться вести полеміку про запозичення того чи іншого виду кераміки або наявність винятково гончарних традицій іншопольованого середовища — твердження суто апріорного характеру, яке й досі викликає в етнології й археології теоретичні дискусії. Кераміка іншого, аніж у попередніх культурах регіону, зразка не могла з'явитися без носіїв цієї культури. Тим більше, що у середині цього періоду спостерігалися нові варіанти та типи кераміки, що свідчать про адаптивні риси нового інфільтрованого компонента в місцевому середовищі. Привертає також увагу і факт симбіозу типів кераміки, що мають білозерські корені, які отримали гальштатський орнамент, деякі риси профілювання і традицію виготовлення та обробки поверхонь.

Етнічне визначення населення — носіїв східногальштатських культур не менш дискусійне, аніж кизил-кобинської. Так, Б.В. Техов, порівнюючи матеріали Центрального Кавказу і Середньої Європи (гальштату і кобанської культури), зазначив, що населення цих двох регіонів є двома гілками індоєвропейських племен, що в цілому не викликало серйозних суперечок (Техов 1996, с. 101—104). Дискусійним є питання визначення етнічної належності населення на північ та південь від хребта Стара Планіна. М. Гімбутас визначала фригійську належність населення, яке залишило кераміку зі штампованим орнаментом у шарі Троя VIIb2 (XII—XI ст. до н. е.), що загалом відповідає матеріальному типу Нижнього Подунав'я і території Болгарії (Gimbutas 1965, р. 325). М. Стефанович не погодився з таким визначенням і зазначив, що фракійська етнічна належність цього населення вірогідніша (Stefanovich 1974, р. 101—105). Т.Д. Златковська визнала фракійську належність обох гілок племен — північної і південної, але саме фракійцями назвала племена на південь від хребта Стара Планіна (мізійсько-фригійські), північ-

ні ж, споріднені, племена вона визначила як гето-дакійські, що просунулися на південь із Карпатського регіону в середині II тис. до н. е. (Златковская 1964, с. 1—9; 1971, с. 28). Отже, принаймні у фракійській належності племен Нижнього Подунав'я дослідники дійшли згоди.

Матеріальні типи СДП сформувалися на білозерському субстраті — традиціях населення, яке залишило пам'ятки доби пізньої бронзи Західного і Східного Криму. Питання субстратного населення на території Західного Криму нині недостатньо вивчено. Проте на північному узбережжі регіону і на берегах Каламіцької затоки є дві групи поселень доби пізньої бронзи, де простежено деякі елементи західних культур (лошений посуд, декорований канелюрами і наліпами-виступами) (Колотухин 2003). Вони припинили своє існування перед

появою поселень СДП (Кравченко 2005, с. 43, рис. 5). Традиційно керамічний посуд свідчить про наявність субстратного населення білозерської культури на початку СДП. Типи вишуканої лошеної кераміки демонструють традиції, властиві культурам канельованого гальштату, насамперед Гава-Голігради.

Звичайно, кераміка фракійського типу не могла з'явитися без присутності її етнічних носіїв. З огляду на це слід зазначити, що О.І. Тереножкін, який відзначив своєрідність учбаської кераміки відносно інших культур Причорномор'я, що засвідчено в щоденнику С.Ф. Стржелецького, мав рацію. Кизилкобинська культура Західного Криму при білозерському субстраті СДП входить до ареалу культур некласичного гальштату і є їх найсхіднішим проявом.

- Агульников С.М. Хронология и периодизация памятников белозерской культуры Пруто-Днестровского междуречья // *Revista Arheologica*. SN. — Vol. I, 1. — Chisinau, 2005. — P. 77—91.
- Агульников С.М. Поселения эпохи поздней бронзы в буджакской степи // *Revista arheologica*. SN. — Vol. II, 1—2. — Chisinau, 2006. — P. 217—262.
- Агульников С.М., Шилов Ю.А. Курган белозерской культуры у с. Каиры // ДСПК. — 1990. — Вып. I. — С. 67—70.
- Аладжов Д., Балабанян Д. Паметници от старожелезната епоха в Хасковски окръг // *Thracia*. — София, 1984. — Т. VI. — С. 185—235.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.
- Гаврилюк Н.А. Лошенная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 20—40.
- Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
- Димитров Д. Троя VIII в. и балканские тракийские и мизийские племена // *Археология*. — 1968. — Вып. 4. — Год. X. — С. 1—15.
- Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черногорской культуры // *Археологический альманах*. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 137—160.
- Златковская Т.Д. Этнические процессы во Фракии во II—I тыс. до н. э.: VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964). — М., 1964. — С. 1—9.
- Йорданов С. Троянската война, тракийската таласократія і движението на т. нар. морські народи (проблеми на проучванията) // *Seminarium Thracicum*. 5.: Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров. — София, 2001. — С. 31—46.
- Кацур Н.П. Археологічна карта Інкерманської долини // АП УРСР. — 1963. — Т. 13. — С. 3—12.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. — К., 1996.
- Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.
- Кравченко Е.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш // *Археологія*. — 2004. — № 4. — С. 52—66.
- Кравченко Э.А. Природная среда и население Западного Крыма до основания античных центров // *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. — К., 2005. — С. 29—58.
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 2008.
- Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры. — САИ. — 1981. — Вып. Д I-7.
- Кубышев А.И., Черняков И.Т. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.) // *СА*. — 1986. — № 3. — С. 139—157.
- Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье — о диалоге миров // *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. — Тирасполь, 2002. — С. 180—205.
- Лесков А.М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М. Кировское поселение // *Древности Восточного Крыма*. — К., 1970. — С. 7—59.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2006.

- Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Отрощенко В.В.* Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.06. — К., 1981 // НА ІА НАНУ, спр. № 598, ф. 12, оп. 2.
- Отрощенко В.В.* Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Рыбалова В.Д.* Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953—1954 гг.) // Археологические вести. — Л., 1999. — № 6. — С. 320—343.
- Смирнова Г.И.* Могильник культуры ноа у с. Старые Бедражи в Молдавии // КСИА. — 1967. — № 112. — С. 66—74.
- Смирнова Г.И.* Гавско-голиградский круг памятников восточно-карпатского бассейна // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 18—34.
- Смирнова Г.И.* Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 49—51.
- Смирнова Г.И.* Памятники типа Кишинев—Корлатэнь в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в югославском Подунавье // АСГЭ. — 1990. — № 30. — С. 20—33.
- Соловьев Л.Н.* Находки с городища в Чортовой балке // Фонды НЗХТ. — спр. № 868А. — Кол. оп. 36686А. — Инв. № 131—148. — б/г.
- Стржелецкий С.Ф.* Очерки истории Гераклейского полуострова и его округа в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.). — Севастополь, 1951, с дополнениями 1953—1954 гг.: Рукопись дисс. ... канд. истор. наук // НА НЗХТ. — Спр. № 1343. — 1951.
- Стржелецкий С.Ф.* Очерки истории Гераклейского полуострова и его округа в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1951а.
- Стржелецкий С.Ф.* Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. 680/І—ІІІ. — 1952.
- Стржелецкий С.Ф.* Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 674/І. — 1952а.
- Стржелецкий С.Ф.* Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш. — Севастополь, 1953 г. // НА НЗХТ, спр. 690/І. — 1953.
- Стржелецкий С.Ф.* Дневник и фотографии к отчету // НА НЗХТ. — Спр. 690/Іа. — 1953а.
- Стржелецкий С.Ф.* Дневник // НА НЗХТ. — Спр. 690/Іб. — 1953б.
- Стржелецкий С.Ф.* Черновой материал // НА НЗХТ. — Спр. 1321. — б/г.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В.* Отчет о работе Инкерманской археологической экспедиции (Сахарная Головка). — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. 681. — 1952.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В.* Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 684. — 1952 а.
- Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976.
- Техов Б.В.* Средняя Европа и Центральный Кавказ в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Между Европой и Азией. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. — СПб., 1996. — С. 101—104.
- Усачук А.Н.* Костяной инвентарь поселения срубной культуры у хутора Красный Яр на Дону // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 173—180.
- Щепелев В.* Пещерный храм в Инкермане // Тр. Этнографо-археологического музея МГУ. — М., 1927. — Вып. 1. — С. 42—46.
- Aslan C.Ch.* Ilion before Alexander: Protogeometric, Geometric and Archaic Pottery from D9 // Studia Troica. — 2002. — N 12. — P. 81—129.
- Čičikova M.* Nouvelles donnees sur la culture Thrace de l'epoque du Hallstatt en Bulgarie du sud // Thracia. — София, 1972. — I — P. 79—100.
- Dimitrov D.* Troia VIIb2 und die Thrakischen und Sosischen Stämme auf dem Balkan // Studia Balcanica. — София, 1971. — С. 63—78.
- Gimbutas M.* Bronze Age Culturas in Central and Eastern Europe. — Oxford, 1965.
- Hänsel B.* Die Gliederung der alteren Hallstattzeit im Thrakischen Raum // Thracia. — София, 1974. — Т. 3. — S. 87—94.
- Juganaru G.* Manifestari timpurii ale primei epoci a fierului in Dobrogea (Descoperirile de la Garvan-mlajitul florilor jud. Tulcea) // Prima epoca a fierului la gurile dunarii și in zonele circumpontice. Lukrarile Colocviului Int. (Tulcea — Sept., 1993). — Tulcea, 1997. — P. 103—110.
- Levitki O.* Culturi din epoca hallstattului timpuriu și mijlociu // Thraco-Dacica. — Bucuresti, 1994. — Т. 15. — № 1—2. — С. 159—214.
- Morintz S.* Hallstattul timpuriu și mijlociu on zona istro-pontica // Thraco-Dacica. — 1987. — Т. 8. — P. 39—67.
- Morintz S., Juganaru G.* Raport privind saptaturile arheologice efectuate on sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991—1992) // PEUCE. — 1995. — 11. — P. 177—202.

Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.— Budapest, 1968.

Stefanovich M. The Possible Origins of the Knobbed Ware in Troy VIIb 2 // Thracia. — София, 1974. — Т. 3. — Р. 101—105.

Stojć M. Gvozdeno doba u basenu Velike Morave. — Beograd; Svetozarevo, 1986.

Одержано 28.05.2008

Э.А. Кравченко

МАТЕРИАЛЫ РАННЕГАЛЬШТАТСКОГО ВРЕМЕНИ ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Статья продолжает серию публикаций материалов поселения Уч-Баш из раскопок С.Ф. Стржеleckого. В научный оборот вводятся материалы самого раннего хронологического горизонта кизил-кобинской культуры (I-УБ). Проведенный анализ позволил синхронизировать этот горизонт с периодом HaA Центральной Европы на основе аналогий в керамическом комплексе культур неклассического гальштата. Сделан вывод, что кизил-кобинская культура старшего дотаврского периода, появление которой маркирует описываемый горизонт, при белозерском субстрате входила в ареал культур неклассического гальштата и являлась их крайним восточным проявлением.

E.A. Kravchenko

THE MATERIALS OF THE EARLY HALLSTATT PERIOD FROM THE UCH-BASH SETTLEMENT

This article continues a series of publications of the material from Uch-Bash settlement excavated by S.F. Strzheletskij. The materials of the earliest chronological horizon (I-УБ) of Kyzyl-Koba culture are presented to the scientific circles. The carried out analysis allowed the author to synchronize this horizon with the HaA period of the Central Europe based on the analogies of the ceramic assemblage of cultures of non-classical Hallstatt and to conclude the following. Kyzyl-Koba culture of the Older pre-Taurian period, appearance of which is marked by the horizon under the description, with the Bilozerska culture element belongs to the circle of non-classical Hallstatt cultures and appears to be their utmost eastern manifestation.

Ю.В. Болтрик, М.Ю. Трейстер, О.Є. Фіалко

ІМПОРТНИЙ БРОНЗОВИЙ ПОСУД ЗІ СХІДНОЇ МОГИЛИ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

Статтю присвячено аналізу імпортного бронзового посуду, знайденого у Східній могилі Бердянського кургану — поховальній пам'ятці одного зі скіфських номархів Північного Приазов'я. Зазначене коло аналогічних артефактів дало змогу припустити, що ойнохоя та таз із Бердянського кургану належали до одного імпортного сервізу, датованого в межах V — початку IV ст. до н. е.

Серед масиву скіфських курганів особливе місце належить Бердянському — найбільшому з розкопаних курганів Північного Приазов'я¹. Його вирізняють десятиметровий насип, централь-

на підземна поховальна споруда (завглибшки 15 м), дві великі підземні могили-катакомби та багатий комплекс артефактів, що вцілили, незважаючи на давнє пограбування (Чередниченко и др. 1978). Зведений для регіонального лідера, ймовірно, одного з номархів скіфів-царських (Болтрик 1997, с. 4; Фіалко 1997, с. 15; 2004, с. 157), курган належить до одного хронологічного діапазону (перша чверть IV ст. до н. е.) з другим похованням Солохи (Манце-

¹ У Північному Приазов'ї більший насип (понад 12 м) має лише нерозкопаний курган у групі П'ятибратніх, що у дельті Дону біля Єлизаветівського городища.

© Ю.В. БОЛТРИК, М.Ю. ТРЕЙСТЕР,
О.Є. ФІАЛКО, 2009